

*“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”*

**JINOYAT PROTSESSIDA RAQAMLI DALILLARNING MAQBULLIGI,
HAQIQIYILIGI VA BAHOLANISH MEZONLARINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Turg'unov Bunyodbek Rustamjon o'g'li

*Toshkent davlat yuridik
universiteti Jinoyat-protsessual
huquqi sho'bası o'qituvchisi,
Toshkent, O'zbekiston Respublikasi
Telefon raqam: +998 99 011 44 74*

Annotatsiya.

Maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat protsessida raqamli dalillarning maqbulligi, haqiqiyiligi va ishonchliligini baholash mezonlari tadqiq etiladi. Raqamli dalillarni qonunchilikda mustaqil dalil turi sifatida mustahkamlash ularning sudda baholanishi bilan bog'liq yangi nazariy va amaliy savollarni yuzaga keltirdi. Xususan, elektron faylning muallifini aniqlash, nusxaning originalga aynanligini tekshirish, metadata va xesh qiymatlaridan foydalanish, ijtimoiy tarmoq yozishmalari hamda sun'iy intellekt yordamida yaratilgan yoki o'zgartirilgan materiallarni autentifikatsiya qilish dolzarb hisoblanadi. Maqolada raqamli dalillar uchun ko'p bosqichli maqbullik testi va sud tomonidan baholash mezonlarini qonunchilikda aniqlashtirish taklif etiladi.

Kalit so'zlar:

raqamli dalil, maqbullik, haqiqiylik, autentifikatsiya, ishonchlilik, metadata, xesh qiymati, deepfake, elektron yozishma, sud, isbotlash.

Kirish

Jinoyat protsessida dalilning mavjudligi bilan uning sud tomonidan qabul qilinishi bir xil tushuncha emas. Elektron yozishma, videofayl yoki serverdan olingan ma'lumot voqea haqida muhim axborot berishi mumkin, biroq u qonuniy usulda olinganmi, o'zgartirilmaganmi, aynan qaysi shaxsga tegishlimi va uning mazmuniga qanchalik ishonish mumkinligi alohida tekshirilishi lozim. Raqamli muhitda bu savollar an'anaviy hujjat yoki ashyoviy dalilga nisbatan murakkabroq, chunki elektron ma'lumotni nusxalashda tashqi ko'rinish o'zgarishligi, biroq metadata o'zgarishi; akkaunt nomi muayyan shaxsni ko'rsatishi, ammo akkauntidan boshqa shaxs

foydalangan bo'lishi; video esa real ko'rinishi bilan birga sun'iy intellekt yordamida yaratilgan bo'lishi mumkin.

2024-yil 21-noyabrda O'RQ-1003-son Qonun bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga raqamli dalillarni tartibga soluvchi maxsus normalarning kiritilishi mazkur muammolarga huquqiy javob bo'ldi. JPKning 204-2-moddasi raqamli dalil tushunchasini belgilaydi va uning nusxasiga yaxlitlik hamda aynanlik saqlangan sharoitda yo'l qo'yadi. Qonun raqamli dalilning qog'ozga chiqarilgan nusxasi avtomatik ravishda yozma dalilga aylanmasligini ham nazarda tutadi. Bu yondashuv elektron axborotning o'ziga xos tabiatini e'tirof etishi bilan muhimdir. 2025-yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining dalillar maqbulligiga oid tushuntirishlariga raqamli dalillar bo'yicha o'zgartirishlar kiritilgani ham yangi institutni sud amaliyotiga integratsiya qilish jarayoni davom etayotganini ko'rsatadi.

Raqamli dalilni baholashda birinchi mezon — uning qonuniy manbadan va qonunda belgilangan tartibda olinganidir. Agar elektron ma'lumot shaxsning telefonidan protsessual ruxsatsiz, vakolatsiz shaxs tomonidan yoki qonunda belgilangan tartib buzilgan holda olingan bo'lsa, uning mazmuni haqiqatga mos bo'lgan taqdirda ham maqbulligi masalasi tug'iladi. Demak, raqamli dalilning "texnik haqiqiyliigi" uning "protsessual maqbulligi"ni avtomatik ta'minlamaydi. Ushbu ikki tushunchani sud amaliyotida alohida tahlil qilish zarur.

Ikkinchi mezon — autentifikatsiya, ya'ni taqdim etilgan elektron obyekt aynan taraf da'vo qilayotgan obyekt ekanini yetarli darajada tasdiqlashdir. AQSh Federal Evidence Rules 901-qoidasi dalilni autentifikatsiya qilish uchun uni taqdim etayotgan taraf obyekt o'zi da'vo qilayotgan narsa ekanini tasdiqlashga yetarli asos ko'rsatishi kerakligini belgilaydi. Elektron dalillarga nisbatan bunday asoslar guvoh ko'rsatmasi, faylning o'ziga xos xususiyatlari, tizim qanday ishlashini tushuntiruvchi ma'lumot, texnik ekspertiza yoki boshqa tasdiqlovchi holatlardan iborat bo'lishi mumkin. Ushbu model O'zbekiston qonunchiligi uchun qiyosiy jihatdan foydali: raqamli dalilning haqiqiyliigini faqat bitta texnik belgiga bog'lab qo'ymasdan, dalillar majmui orqali tekshirish imkonini beradi.

Masalan, Telegram yoki boshqa messenjer skrinshotida shaxsning ismi va rasmi ko'rinishi xabarning aynan shu shaxs tomonidan yuborilganini to'liq isbotlamaydi. Akkaunt soxta bo'lishi, telefon boshqa shaxs qo'lida bo'lishi yoki tasvir tahrirlangan bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda sud akkaunt identifikatori, telefon raqami, qurilmadagi asl yozishma, server yoki zaxira nusxa ma'lumotlari, xabar vaqti, IP yoki sessiya ma'lumotlari, suhbat mazmunining boshqa faktlar bilan mosligi kabi omillarni birgalikda baholashi kerak. Shu sababli "skrinshot mavjud — demak fakt isbotlangan" shaklidagi soddalashtirilgan yondashuv raqamli dalillar tabiatiga mos kelmaydi.

Uchinchi mezon — yaxlitlik. Elektron fayl tergov bosqichidan sud muhokamasigacha o'zgarmaganini tekshirish imkoniyati mavjud bo'lishi kerak. Bunda kriptografik xesh qiymati muhim vosita hisoblanadi. Agar fayl olinayotgan vaqtda uning SHA turidagi xesh qiymati qayd etilib, keyinchalik sudga taqdim etilgan nusxaning qiymati bilan solishtirilsa, fayl tarkibining o'zgarmaganini yuqori texnik ishonchlilik bilan tekshirish mumkin. NIST raqamli dalillarni saqlash bo'yicha tavsiyalarida raqamli obyektlarning o'ziga xos saqlash muammolari mavjudligini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston JPKda "yaxlitlik" tushunchasini faqat umumiy talab sifatida emas, balki tekshiriladigan texnik-protsessual mezon sifatida rivojlantirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchi mezon — dalilning kelib chiqishi va uzluksiz saqlanish tarixi. Raqamli fayl haqiqiy bo'lishi mumkin, lekin uning jinoyat ishiga qanday kelib qolgani noma'lum bo'lsa, ishonchlilikka shubha tug'iladi. Masalan, videofayl noma'lum Telegram akkauntidan tergovchiga yuborilgan bo'lsa, faylning o'zi montaj qilinmaganligi ekspertiza orqali aniqlanishi mumkin, biroq uning qayerda, qachon va kim tomonidan tasvirga olingani baribir alohida isbotlashni talab qiladi. Shu bois raqamli dalilni baholashda texnik yaxlitlik bilan bir qatorda provenance — kelib chiqish tarixi ham tekshirilishi zarur.

Beshinchi muammo — sun'iy intellekt va deepfake texnologiyalaridir. Generativ AI yordamida insonning ovozi, yuzi yoki butun videotasviri realga juda yaqin shaklda yaratilishi mumkin. Bu holat videoyozuvni "ko'rdik va eshitdik" degan oddiy idrok asosida ishonchli deb qabul qilishni xavfli qiladi. Kelajakda raqamli audio va video dalillarning haqiqiyliги yuzasidan nizo mavjud bo'lsa, sud ekspertizasi, fayl metadata tahlili, manba qurilmasini tekshirish, kontentning yaratilish tarixi va boshqa mustaqil tasdiqlovchi dalillardan foydalanish zarur bo'ladi. Ayniqsa ayblovning asosiy qismi bitta raqamli audio yoki videoga tayanadigan holatlarda autentifikatsiya standarti yuqori bo'lishi kerak.

Oltinchi masala — original va nusxa munosabatidir. Raqamli muhitda "original" tushunchasi an'anaviy qog'oz hujjatdagidek sodda emas. Bir xil bitlardan iborat ikki fayl texnik jihatdan aynan bo'lishi mumkin. Shu sababli original qurilmani doimo sudda jismonan saqlash talabini qo'yish amaliy jihatdan ortiqcha bo'lishi mumkin, lekin forensik nusxaning originaldan qaysi usulda olingani va aynanligi tekshirilishi shart. JPKdagi nusxaning maqbulligini original mavjudligi bilan bog'lovchi qoida amaliyotda "original elektron dalil" tushunchasining chegaralarini izohlashni talab qiladi. Masalan, bulutli serverdagi ma'lumot, ijtimoiy tarmoq posti yoki dinamik veb-sahifada original qayerda joylashgani har doim ham oddiy aniqlanmaydi.

Shu nuqtayi nazardan raqamli dalillar uchun besh bosqichli baholash testini joriy etish taklif qilinadi. Birinchi bosqichda dalilning qonuniy usulda olingani; ikkinchi bosqichda uning manbasi va muallifga bog'lanishi; uchinchi bosqichda texnik

yaxlitligi; to'rtinchi bosqichda dalilning ish holatlariga aloqadorligi; beshinchi bosqichda esa uning boshqa dalillar bilan birgalikdagi ishonchliligi tekshirilishi kerak. Sud qarorida, agar raqamli dalil hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lsa, ushbu mezonlarning har biri yuzasidan qisqa asos keltirilishi sud hujjatining motivlanganligini oshiradi.

Bundan tashqari, taraflar tengligi nuqtayi nazaridan himoya tomoniga raqamli dalilni mustaqil tekshirtirish imkoniyati berilishi zarur. Himoyachi dalil nusxasini, tegishli metadata va xesh qiymatini olish, ekspert yoki mutaxassis jalb qilish hamda ayblovlardan qo'llangan forensik usulni bahslashish imkoniyatiga ega bo'lmasa, raqamli dalilning suddagi tekshirilishi bir tomonlama tus olishi mumkin. Raqamli texnologiyalar murakkablashgani sari tortishuv prinsipi texnik ma'lumotlarga real kirish huquqini ham qamrab olishi kerak.

Xulosa

Raqamli dalillarni qonunchilikda mustaqil institut sifatida e'tirof etish O'zbekiston jinoyat protsessi uchun muhim islohotdir. Keyingi bosqichda asosiy e'tibor ularning sudda maqbulligi va ishonchliligini bir xil mezonlar asosida baholashga qaratilishi lozim. Qonuniylik, autentifikatsiya, yaxlitlik, kelib chiqish tarixi, aloqadorlik va boshqa dalillar bilan tasdiqlanish kabi mezonlarning tizimli qo'llanishi sud xatolari xavfini kamaytiradi. Xesh qiymati va metadata kabi texnik vositalarni protsessual talablar bilan uyg'unlashtirish, deepfake xavfiga mos autentifikatsiya mexanizmlarini ishlab chiqish hamda himoya tomoniga samarali tekshirish imkoniyatini berish raqamli davrda adolatli sudlovning zarur shartlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi O'RQ-1003-son Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi, raqamli dalillarga oid normalar.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2025-yil 23-iyundagi 14-son qarori (dalillar maqbulligiga oid tushuntirishlarga o'zgartirishlar).
4. Federal Rules of Evidence, Rule 901 — Authenticating or Identifying Evidence.
5. Guttman B., White D.R., Williams S., Walraven T. Digital Evidence Preservation: Considerations for Evidence Handlers. NISTIR 8387, 2022.